

Andries Sternheim, de Frankfurter Schule en het fascisme

De naam Andries Sternheim zal niet bij iedereen aanstonds krenen van herkenning oproepen. Jammer, want deze van huis uit joods-Nederlandse briljantlijper was een interessante figuur, die in en rond de internationale arbeidersbeweging zijn sporen heeft verdiend. In de jaren dertig was hij medewerker aan het beroemde Institut für Sozialforschung van de Frankfurter Schule, stond in korrespondentie met Max Horkheimer en publiceerde studies over wetenschap, vrije tijd, en, vooral, fascisme, waarvan hij de gevaren al op een zeer vroeg tijdstip signaleerde. De historici Bertus Mulder, Luchien Karsten en Theo Beckers werken momenteel aan een biografie van Andries Sternheim, die deze selfmade wetenschapsman aan de vergetelheid moet ontrukken. Twee van hen schreven voor de Groene een portret van de joodse antifascist Sternheim. Verder op deze pagina's enkele fragmenten uit het dagboek dat Sternheim

tijdens zijn onderduikperiode bijhield. Een onderduik die hij niet overleefde.

'Ondanks alles geloof ik onvoorwaardelijk aan de vooruitgang der mensheid'

„Het is een niet te weerspreken feit, dat de gezindheid der heersende klasse voortdurend reaktionairder wordt. Zij voert tegenover de arbeidersklasse een politiek, waaruit blijkt, dat haar eerbied voor de democratie niet groot is. Voor de arbeidersklasse moet dat een waarschuwend teken zijn. Niet in deze zin dat zij de democratie over boord moet gooien, doch in de andere, dat ze ermee rekenen moet, dat de bourgeoisie haar aan de kant zet en niet schromen zal te grijpen naar de wapenen van het geweld, wanneer zij ziet, dat konsekwente democratie haar bevoorrechte positie en profijt bedreigt..... De sympathieën voor het fascisme zijn evenzovele uitingen van angst der bourgeoisie voor wat de arbeidersklasse met de democratie zal doen.”

Deze woorden schreef Andries Sternheim in 1927 als waarschuwing tegen het oprukkend fascisme. Wie was deze man die de voornaamste maatschappelijke dreiging van zijn tijd zo vroeg signaleerde?

Hilda Verwey-Jonker noemt in haar overzicht van vijftientwintig jaar socialistische theorie (1938) Andries Sternheim als één van de socialistische intellectuelen die vooral op de achtergrond werkzaam zijn. Ze noemt hem in één adem met Albarda, Drees en Hein Vos. Desondanks is hij een grote onbekende. In het concept voor het biografisch woordenboek van de Nederlandse Arbeidersbeweging, dat recentelijk is gepubliceerd, komt zijn naam niet voor.

Een belangrijke reden daarvoor is dat Sternheims activiteiten zich grotendeels voltrekken buiten het kader van de nationale arbeidersbeweging. Van huis uit was Andries Sternheim briljantslijper, een vak dat hij tot 1914 beoefende. Als gevolg van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog ontstaat er een malaise in de diamantindustrie. Sternheim wordt werkloos en begint een ambtelijke loopbaan. Vanaf 1920 is zijn leven gewijd aan de internationale arbeidersbeweging. Van 1920 tot mei 1931 was hij werkzaam bij het *Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV)* te Amsterdam, waar hij als chef van de dokumentatie-afdeling en de bibliotheek was belast met het uitgeven van het blad *Die Internationale Gewerkschaftsbewegung* en van de jaarboeken van het IVV. Op 1 mei 1931 is het gezin Sternheim in Parijs, op doorreis van Amsterdam naar Genève. Andries Sternheim is dan benoemd als hoofd van de Geneefse vestiging van het befaamde *Institut für Sozialforschung*, het onderzoekscentrum van de Frankfurter Schu-

le, waaraan mensen als Max Horkheimer, Theodor Adorno en Hamermasz verbonden waren. In oktober 1938 moet hij terugkeren naar Amsterdam vanwege de benarde financiële situatie waarin het Instituut terecht is gekomen. Een jaar later krijgt hij een baan bij de distributiedienst van de gemeente Amsterdam, maar zoekt tegelijkertijd naar nauwere banden met de Nederlandse sociologenkring. Korte tijd daarna wordt hij als jood uit zijn functie ontslagen.

Vruchtbare jaren

Het vertrek naar Genève moet Sternheim aangenaam zijn geweest. Een maand later immers vertrekt het IVV-kantoor van Amsterdam naar Berlijn, waar het nationaal-socialisme in opmars is. Daarnaast geldt de voldoening over de benoeming bij het Institut für Sozialforschung. Daar treft hij eindelijk een klimaat waar hij zijn drang tot wetenschappelijke arbeid ten volle kan uitleven. De benoeming aan het Institut für Sozialforschung betekende voor Sternheim ook de erkenning van zijn kwaliteiten als selfmade wetenschappelijk onderzoeker. Voor Horkheimer hebben waarschijnlijk andere overwegingen gegolden. Zijn Instituut was vooral bemand met radicale joodse intellectuelen uit gegoede kringen. In de figuur van Sternheim trok men iemand aan die de kapitalistische arbeidsverhoudingen aan den lijve had ervaren, bekend was met de konkrete ontwikkeling van arbeidersorganisaties in geheel Europa en allerlei

mensen uit de internationale vakbeweging persoonlijk kende.

De jaren dat het Institut nog in Frankfurt en Sternheim in Genève zit, zijn voor wat betreft Sternheims publikaties het meest vruchtbaar. De afstand tussen Genève en Frankfurt is in die dagen blijkbaar zo klein dat Sternheim mede in de kring wordt getrokken. Hij publiceert in 1932 en 1933 in het *Zeitschrift für Sozialforschung*. Hij koördineert ook het konkrete onderzoek ten behoeve van het klassieke werk *Autorität und Familie*.

Als gevolg van de machtsovername door Hitler wordt het Institut gedwongen tot verhuizen, eerst naar Genève, later naar New York. Er groeit daardoor enige afstand. Er ontstaan problemen rond een artikel van Sternheim, dat zou moeten gaan over de vrije tijd in de totalitaire staat. Het wordt niet in het *Zeitschrift* geplaatst, wel in het Engelse *Sociological Review* (1938) en in het Nederlandse *Mensch en Maatschappij* (1939).

De redenen voor die afwijzing zijn ons onduidelijk. Feit is wel dat men in kringen van de Frankfurters niet eensgezind is in de beoordeling van het nationaal-socialisme. In zijn studie *The Dialectical Imagination* gaat Martin Jay uitvoerig in op de opvatting van Horkheimer c.s. dat het Duitse volk in wezen niet anti-semitisch was, hoogstens misleid. Persoonlijk hadden Horkheimer en zijn kollega's ook nooit iets van diskriminatie ervaren, men had zich volledig geassimileerd gevoeld. Een ander aspect, dat heel nadrukkelijk speelt in de korrespondentie tussen Horkheimer en Sternheim, is een verschil in beoordeling van het oorlogsgevaar. Terwijl Sternheim voortdurend wijst op de dichterbij komende oorlogsdreiging, blijft Horkheimer hopen op afwending van het oorlogsgevaar.

Openbare mening

De belangstelling van Andries Sternheim voor het fascisme is al van veel eerder datum. In de internationale vakbeweging speelde dit heel direkt toen Mussolini in oktober 1922 de macht greep en de onafhankelijke vakbeweging om zeep bracht. Het IVV brengt in 1924 het rapport *Fascist Trade Unionism and the ILO* uit. Sternheim houdt in datzelfde jaar een voordracht voor de *Centrale Commissie voor Arbeidersontwikkeling* in Amsterdam onder de titel *Fascisme, kommunisme en socialisme*. Hij verklaart de opkomst van het fascisme vanuit de Italiaanse geschiedenis, maar meent ook dat de Russische revolutie het putchisme stimuleerde en legitimeerde.

Sternheim stelt bij deze gelegenheid zowel fascisme als kommunisme „met hun diktatoriale methode” tegenover het socialisme „met zijn democratische methode en zijn omvormingspolitiek”.

In augustus 1927 onderstreept Sternheim nogmaals de konsekwenties van het fascisme. Hij hekelt de Rotterdamse burgemeester Zimmermann die in *De Telegraaf* zijn waardering uitspreekt voor het Italiaanse systeem, waarin een groot vertrouwen in de ondernemers aan de dag

wordt gelegd, en waar de fascistische regering de begroting in evenwicht heeft gebracht. Het resultaat van dit optreden, zo houdt Sternheim de lezers van *Het Volk* voor, is niets anders dan dat de arbeidstijden worden verlengd, de lonen worden verlaagd, de vakverenigingen morsdood worden gemaakt en de tegenstanders worden gedeporteerd. „Het fascisme weren, wil zeggen, ellende en ty-

Andries Sternheim (midden) op het kantoor van het Internationaal Verbond van Vakverenigin

rannie keren; wil zeggen, werktijdverlenging en loonsverlaging voorkomen."

Die oproep tot strijd en verzet keert in zijn uitlatingen telkens terug. Zo schrijft hij in 1938 in *De Socialistische Gids* over *De vrijheid der wetenschap en het nationaal-socialisme*, dat de nieuwe wetenschap in Duitsland, de rassenkunde, slechts valt te keren wanneer de begrippen goed en kwaad, maatschappelijk nuttig en schadelijk, worden getoetst aan normen die door de openbare mening worden bepaald. Een openbare mening „die weliswaar dikwijls door een reeks van invloeden, die met het klassekarakter der maatschappij samenhangen, wordt gevormd, die echter steeds voor konfrontatie aan andere opvattingen en voor verificatie vatbaar is". Dat nu is in Duitsland uitgesloten sinds men het zelfstandig en onafhankelijk denken de mond heeft gesnoerd en de propaganda de enige spreekbuis van ideologische misvorming is geworden. „Zoals op technisch gebied, dank zij de rationalisatie, een beheersing der natuur en tegelijkertijd een aanpassing van de menselijke arbeidskracht aan de techniek is tot stand gebracht, zo wordt thans in Duitsland een poging ondernomen, door middel van systematische beïnvloeding, de geest voor bepaalde denkbeelden volledig pasklaar te maken."

Nu jodendom, marxisme en liberalisme zijn uitgebannen en vele wetenschappers van internationaal aanzien zijn verdreven, „de schadelijke elementen geëlimineerd zijn", zou de 'Duitse wetenschap' hebben moeten opbloeien. Sternheim konstateert echter dat Duitse autoriteiten erover klagen dat er de laatste jaren bij

Vervolg op pagina 8

Sternheim

Vervolg van pagina 7

professoren, leraren en studenten een zeker minderwaardigheidsgevoel is ontstaan.

Omdat het nationaal-socialisme de grondslag van zijn voortbestaan vindt in het beginsel der onvoorwaardelijke autoriteitserkenning, is sociaal-wetenschappelijk onderzoek wat daarmee in strijd zou kunnen komen, uit den boze. „Vandaar dat sinds 1933 niemand meer iets verneemt omtrent onderzoekingen over beroepsziekten en arbeidsduur, woningtoestanden en grote gezinnen, het familieleven en de werkloosheid, de gedachtenwereld van bepaalde maatschappelijke groepen, de psychologische gesteldheid van de jeugd, arbeidsbudgets, enz. enz.”

Nergens worden gedachten en gevoelens van miljoenen ingezetenen met zoveel intensiteit verdrongen, als in een totalitaire staat, meent Sternheim. Wetenschap, die ondergeschikt is gemaakt aan de politiek, moet dit verdringingsproces bevorderen.

Kultuur bedreigende machten

Hoe systematisch de beïnvloeding plaatsvindt, blijkt bijvoorbeeld uit een analyse van Sternheim over de vrijetijdsbesteding. Om het arbeidstempo te kunnen opvoeren – om zo meer 'exportfähig' te worden – moet de scheppende Duitse mens in zijn vrije tijd tot volledige ontspanning van lichaam en geest komen. De mechanisatie van het economisch en maatschappelijk leven leidt echter tot meer eentonigheid en verveling. Om te voorkomen dat dit tot domme of oproerige ideeën leidt, moeten de mensen voortdurend worden beziggehouden.

Ook draagt de massaliteit van de georganiseerde vrije-tijdsbesteding bij tot de economische opleving, zoals bijvoorbeeld in het horekawezen.

Net als de wetenschap is ook de vrije tijd gedegradeerd tot verlengstuk van de doelstellingen van de staat. Maar zo min als men ongestraft de wetenschap van haar zelfstandigheid kan beroven, kan dat met de vrije tijd. De bemoeienis van de totalitaire staten met de besteding van de vrije tijd leidt tot overname van functies van het gezin, signaleert Sternheim. En omdat de totalitaire staat het gezin nodig heeft als schakel tussen individu en staat en als verbreider van haar ideologie, wordt die staat voor een dilemma geplaatst: het gezin wordt ondermijnd, terwijl men het tegelijkertijd wil handhaven. Dit dilemma, zo vervolgt hij, wordt opgelost door campagnes tot idealisering en romantisering van het gezinsleven, en door konkrete sociaal-politieke maatregelen die huwelijk en gezinsvermeerdering stimuleren. Maar deze bemoeienis-

sen zullen op den duur alleen worden geaccepteerd, als de mensen het gevoel blijven houden vrij te zijn.

Toch koestert Sternheim geen blind vertrouwen in een politieke democratie. Schrijvend over Zwitserland en de democratie signaleert hij in het juni-nummer van *Socialisme en Democratie* van 1939 dat de politieke democratie op zichzelf geen garantie biedt voor de daadwerkelijke strijd tegen de kultuur-bedreigende machten van fascisme en natio-

Perskaart van Sternheim.

naal-socialisme. De politieke democratie biedt slechts de *voorwaarden* voor deze strijd.

Beeldstatistiek

Ondanks het uitbreken van de oorlog en de vreselijke jaren die daarop volgen, blijft Sternheim hopen op wat hij eens het konstruktief socialisme heeft genoemd. Uiteindelijk moet zijns inziens toch de rationele mens op grond van rationele methoden tot een waar inzicht en juist handelen gebracht kunnen worden.

Ook als het gaat om de bestrijding van het anti-semitisme houdt hij vast aan dat rationalisme. In een kommentaar op het *Research project on anti-Semitism* van het Institut für Sozialforschung schrijft hij in juni 1939 aan Horkheimer dat onderzoek op dit terrein gebruikt moet worden voor propaganda tegen het anti-semitisme, en bijna als een understatement voegt hij daar aan toe: „*Dies scheint mir in der heutigen Zeit im Hinblick auf den Gegenstand der Untersuchung sehr notwendig.*”

En hij vervolgt dat „*abgesehen von der Frage, inwieweit es möglich sein wird, den Antisemitismus zu bekämpfen, trotz aller Argumentation (...) hier nur mit rationellen Methoden etwas auszurichten ist. Wenn überhaupt, so werden nur klare, unwiderlegbare Tatsachen etwas ausrichten können. Aber ich möchte die rationelle Methode derart anwenden, dass dadurch die antisemitischen Gefühle und das unbewusste Ressentiment sich infolge der klaren und nicht zu bestreitenden Tatsachen als lächerlich erweisen. Dass in den totalitären Staaten kein einziges der im Projekt genannten Verfahren Erfolg haben dürfte, is wohl klar.*” Sternheim wil serieus de vooroordelen op feitelijkeit onderzoeken, en dan door middel

van een beeldstatistiek de zaken aanschouwelijk maken. „Auf diese Art und Weise bekäme ich eine Kombination von exacten Tatsachen, die zur Vernunft sprechen und ein Mittel zur direkten Einwirkung auf den gefühlmässigen, irrationalen Antisemitismus.”

Ook in zijn dagboek, dat hij op diverse onderduikadressen tussen 26 mei en 24 november 1943 heeft geschreven, zien we dat zijn vertrouwen in de toekomst en de redelijkheid van de mensheid overeind blijft. Het dagboek is een aangrijpend document dat de wederwaardigheden van Sternheim en zijn vrouw beschrijft, beschouwingen bevat over de neergang van het fascisme, en over de steeds maar weer uitgestelde invasie, die voor veel joden te laat komt. Het bevat gedachten van Sternheim over de toekomst, en over zijn verlangen dienstbaar te zijn bij de wederopbouw.

Het dagboek weerspiegelt ook de angst en het lijden van de Sternheims over hun beide zoons, die, onafhankelijk van elkaar, worden opgepakt – de één bij een poging om naar Zwitserland te ontkomen, de ander door een stom ongeluk. Het dagboek dat door Sternheim is bedoeld voor ná de oorlog, om het dan aan de jongens te laten lezen, breekt dan af.

Op 12 januari 1944 worden Sternheim en zijn vrouw opgepakt, en naar de strafbarak in Westerbork gebracht. Op 3 maart worden ze op transport gesteld naar Auschwitz, en meteen na aankomst op 6 maart omgebracht.

LUCHIEN KARSTEN
BERTUS MULDER

(Met dank aan het IISG te Amsterdam en de familie De Swarte voor het beschikbaar stellen van materiaal)

Gele Ster

De reactie bij de joden zelf was zeer verschillend. Sommigen hadden het gevoel, dat zijn „geteekend” waren en zich dus zo min mogelijk op de openbare weg moesten begeven. Anderen droegen de ster met fierheid als wilden zij zeggen: „Ik ben een jood en ieder mag het ook weten”. Zij die aanvankelijk bevreesd waren op te vallen, werden overigens door de waardige houding van de bevolking spoedig gerustgesteld.

Toen ik, voor het eerst met een ster op, mij in het openbaar moest vertonen, had ik het gevoel van iemand die ongelukkig is gevormd en dus opzien moet baren. Mij hinderde voor alles de dwang die werd opgelegd, het onontkoombare en de onmogelijkheid van enig verzet. Ik voelde zeer diep hoe verachtelijk de Duitse heren hun smakeloze ofensieven dáár gaarne aanvangen waar de mogelijkheid van weerstand het geringste is; hun satanische genoegens bestond immers van 1933 af reeds in het pijnigen, psychisch, fysisch, van weerlozen! Hier voelen zij zich in hun element.

In de praktijk wende de ster wel en bij het betreden van winkels met een bordje „Voor joden verboden” of op tijden, waarop in winkels joden geen toegang hadden, bestond nog altijd de mogelijkheid een tas of een ander voorwerp voor de ster te houden, ook al was dit strafbaar!

En nu is de ster eraf. Een eigenaardige belevenis. Als ondergedokene, als onvrije dus, heb ik het gevoel, alsof ik de vrijheid nu opeens heb herwonnen. Ik mag mij echter niet al te vaak op de openbare weg begeven, want in de stad wonen velen die mij kennen en al te vaak reeds bleek in deze jaren de juistheid van het gezegde „dat verraders niet slapen”.

Intussen moet ik bekennen, dat ik in deze eerste dagen van herwonnen „vrijheid” een gewaarwording heb, die ik nog niet kwijt kan raken. Hoewel volkomen onlogisch, heb ik het gevoel alsof ik thans uit de joodse lotsgemeenschap, waarin ik automatisch was opgenomen, ben losgebroken om mij uit gemakzucht aan de andere kant te scharen. Hiervan is natuurlijk geen sprake, want het leven zal er al ondergedoken stellig niet eenvoudig op worden en ik zou, door het volgen van een andere gedragslijn, toch niemand hebben kunnen redden.

We behoeven niet te wanhopen

Thuis zitten de vrouwen, wier mannen in krijgsgevangenschap zijn weggevoerd. Zij lijden. Thuis zijn de vrouwen en moeders, wier kinderen gedwongen werden in Duitsland te gaan werken. Zij lijden bij de gedachten, wat hun mannen of zonen daar kan overkomen. Thuis zitten de moeders in de oorlogvoerende landen, die hun kinderen voorgoed moeten missen als gevolg van de politiek van overweldiging van één land, dat Duitsland heet. Zij lijden. Lijden met gesloten deuren, geruisloos. Dat is de konsekwentie van iedere terreur.

En juist omdat ik nu ook gebukt ga onder een onnoembaar leed, dat ik slechts als een onderdeel van het Algemene Leed onderga, wordt er iets in mij wakker, dat zegt, dat wij allen een taak in deze wereld hebben te vervullen. En die taak zal moeten zijn: naar krachten mede te werken aan de opbouw van een betere samenleving. Hoe deze medewerking precies zal zijn? Ik zou het niet kunnen zeggen. Maar ik ben er zeker van dat deze medewerking in de een of andere vorm zal kunnen worden gegeven.

Terwijl ik op een zonnige septembermiddag deze woorden neerschrijf, vraag ik me af: hoe groot is het percentage van het aantal vrouwen dat nu lijdt, dat zich werkelijk over het tot stand komen van een betere wereld heeft bekommerd? Hoeveel hebben tot nu toe beseft, dat zij, om niet altijd weer opnieuw extra te behoeven te lijden, ook een menselijke, morele *plicht* hebben om in een tijdperk van vrede aan de opbouw van een betere samenleving mede te werken? En de mannen? Is er niet feitelijk nog een zo ontzaglijke dosis domheid, laksheid, onwetendheid, slaafsheid, bruutheid bij hen aanwezig, dat het niet behoeft te verbazen dat één tiran in staat is hen allen te duperen?

Meer nog dan aan zuiver-politieke scholing zal de opvoeding in de tijd die op deze oorlog volgt een van *humanitaire* aard moeten zijn. Juist het omgekeerde van hetgeen de nationaal-socialisten ons steeds voorhielden en waardoor zij ons deze grote, immense rampspoed hebben bezorgd.

Ik geloof, ondanks alle theorieën die het omgekeerde beweren, onvoorwaardelijk aan de vooruitgang der mensheid. Ik zie in de ontwikkeling van de menselijke samenleving, trots neerslagen en regressie, een tendens die naar steeds hoger wijst. Ik geloof aan het betere individu, zoals ik ook aan de betere gemeenschap geloof. Geloven is eigenlijk niet juist gezegd, want het zou kunnen doen veronderstellen, dat het alleen maar een wens, een verlangen, uitdrukte.

Neen, ik meen op grond van de uitkomsten der sociologische wetenschap te mogen vaststellen, dat er ook hier van wetmatigheid sprake is en dat wij niet behoeven te wanhopen.

Uit: Dagboek, 5 september 1943.